

## حدود فقهی زینت بانوان با رویکرد بازدارندگی از گسترش تهدیدات فضای مجازی و رسانه‌ای

حمیده درمانلو<sup>۱</sup>

<sup>۱</sup> دانشجوی دکتری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی  
a\_darmanloo@yahoo.com

### چکیده

در دنیای کنونی مهم‌ترین دستاورد بشریت دستیابی به فضای مجازی است. در احکام فقهی، احکام فضای مجازی از موضوعات مستحدثه است که به‌خاطر تغییر زندگی جوامع پرداختن به آن ضروری می‌باشد. فضای مجازی درحالی‌که ابزار مناسبی برای کسب تبادل و اطلاعات است اما می‌تواند مخرب هم باشد. آیه ۳۱ سوره مبارکه نور به وجوب پوشش و عدم آشکارسازی زینت‌های بانوان در برابر نامحرمان به جز وجه و کفین که در آیه استثنا شده است پرداخته است. حکم اولیه و جواز اظهار آشکارسازی زینت‌های بانوان در برابر محارم و هم‌جنس خود باوجود تهدیدات فضای مجازی تغییر می‌یابد. گرایش به رفتار پرخطر، گذاشتن تصاویر خاص و تبادل آنها در فضای مجازی موجب بروز بسیاری از آسیب‌های اجتماعی می‌شود و عفت عمومی و نهاد خانواده را متزلزل می‌کند.

**کلمات کلیدی:** فقه، زینت، فضای مجازی، رسانه.

### ۱ مقدمه

ازجمله مباحثی که پرداخت به آن در شرایط کنونی جامعه اسلامی از اهمیت بسزایی برخوردار است، این است که با گسترش رسانه‌ها و تهدیدات فضای مجازی و دسترسی‌های خواسته و ناخواسته‌ای که ایجاد شده، این احکام فقهی زینت‌های بانوان تغییراتی را به دنبال دارد.

گرایش به رفتار پرخطر، گذاشتن تصاویر خاص و تبادل آن‌ها در فضای مجازی موجب بروز بسیاری از آسیب‌های اجتماعی می‌شود و عفت عمومی و نهاد خانواده را متزلزل کرده و باعث ایجاد ناهنجاری‌های جدیدی نیز گشته است.

وضعیتی که امروزه در بحث دسترسی‌های فضای مجازی و رسانه‌ای به وجود آمده، باعث شده است که احکام فقهی مسأله مذکور نیز وضعیت جدیدی به خود گرفته است و بسیاری از بانوان بدون توجه به وضع موجود، ناخواسته از محدودیت‌های شرعی این حکم عبور می‌کنند.

در این مقاله ادله فقهی احکام آشکار سازی زینت‌های بانوان بررسی و با توجه به اصل اولیهی اظهار زینت در برابر محارم و هم‌جنس‌ها، این حکم با تهدیدات فضای مجازی در مجالس تغییر یافته که با قواعد فقهی و ادله قرآنی مورد بحث قرار گرفته است.

## ۲ پیشینه تحقیق

در مبانی این بحث تحقیقاتی چند انجام شده است:

- ۱- پایان‌نامه «زینت از دیدگاه قرآن»، پدیدآور: زینب ظهروودی، استاد راهنما: علی محمد میرجلیلی، استاد مشاور: کمال صحرایی، دانشگاه آیت‌الله حائری میبد، دانشکده الهیات، ۱۳۹۳، کارشناسی ارشد. از یافته‌های این پژوهش آن است که ریشه همه زینت‌های ممدوح و آثار آن‌ها ایمان و عمل صالح است.
- ۲- مقاله «بررسی حدود پوشش زنان در آیه اخفاء زینت»، نویسندگان: محمدتقی گل محمدی، علیرضا کمالی، مجله مطالعات تفسیری، علمی - پژوهشی، سال نهم، بهار ۱۳۹۷، شماره ۳۳. یکی از مهم‌ترین آیات حجاب، آیه ۳۱ سوره نور است که به مباحث جزئی پوشش زنان در برابر نامحرم اشاره دارد.

- ۳- مقاله «انواع تهدیدات در فضای سایبری و راهکارهای مقابله با آن»؛ سارا وظیفه‌دان، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد جلفا، باشگاه پژوهشگران جوان و نخبگان، جلفا، ایران، کنفرانس ملی پدافند غیرعامل در قلمرو فضای سایبری ۱۳۹۵.
- در کارهای انجام شده نگاه فقهی در عرصه گسترش عرصه رسانه‌ای و شیوع فضای مجازی به صورت تخصصی برای نوع حضور تبیین نشده است.

## ۳ تعریف اصطلاحات

**فقه.** فقه در اصطلاح عبارت است از: روشی که به وسیله آن احکام شرعی را از ادله تفصیلی به دست می‌آوریم. دلایل تفصیلی عبارتند از: قرآن، سنت، اجماع و عقل.

**زینت.** واژه زینت اسم است از ماده «ز ی ن» بر هر چه با آن چیز دیگری آراسته شود، اطلاق می‌گردد. در کتاب «لغت العین»، زینت این‌گونه معنا شده: «وَالزَّيْنَةُ جَمْعُ لَك لَمَّا يُزَيَّنُ بِهِ»<sup>۱</sup>.

**فضای مجازی.** واژه «مجازی» که صفت «فضا» در عبارت «فضای مجازی» قرار می‌گیرد، به معنای غیرحقیقی بودن فضای مجازی نیست. مفهوم مجازی بسیار غیرمجازی و کاملاً حقیقی است؛ برخلاف احساسی که از واژه «مجازی» به ذهن متبادر می‌شود که انگار با مفهومی غیرواقعی مواجه‌ایم.

<sup>۱</sup> خلی لفرهیدی، العین، چاپ دوم، ج ۷، قم، هجرت، ۱۴۱۰ ه.ق، ص ۳۸۷.

**رسانه.** مارشال مک لوهان در تعریف رسانه می‌گوید: «رسانه همان پیام است». هم‌چنین، در فرهنگ روزنامه نگاری، واژه «رسانه» به معنای مجموعه ابزارها و روش‌هایی تعریف شده است که برای ایجاد ارتباط با مخاطبان انبوه به کار می‌رود.<sup>۲</sup>

## ۴ فلسفه پوشاندن زینت

خدای متعال در آیه ۳۱ سوره نور، ضمن اشاره به زینت‌های ظاهر و باطن سه بار تعبیر زینت «زینتهن» را برای زینت زنان به کار می‌گیرد؛ بدون این‌که اصل زینت و زیبایی را برای زنان منع کرده و یا آن را مورد ذم و سرزنش قرار دهد. این می‌رساند که اصل زینت و زیبایی به ویژه برای زنان ممنوع و نامشروع نیست، بلکه در حدود و شرایط خودش امری مجاز و مباح و چه بسا درحالت‌های ویژه‌ای به مرتبه سنت و حتی واجب هم برسد. زینت را می‌توان به دو نوع ظاهری و باطنی یا زینت آشکار و پنهان تقسیم کرد. در خصوص زینت ظاهری فقها و مفسران نظرات مختلفی دارند، مرحوم طبرسی مفسر مجمع البیان در ذیل آیه ۳۱ سوره مبارکه نور می‌فرماید: «درباره زینت ظاهری و آشکار سه قول است: برخی می‌گویند زینت آشکار، لباس است. برخی گویند زینت ظاهری سرمه و انگشتر و خضاب دست است. و برخی نیز براین عقیده هستند که زینت ظاهری صورت و کف دست‌ها می‌باشد.<sup>۳</sup> اگر زینت ظاهری را به صورت و کف دست‌ها در نظر بگیریم، بنابراین پوشاندن زینت‌های پنهان واجب بوده اما پوشیدن زینت‌های آشکار واجب نیست»<sup>۴</sup>.

### ۱.۴ زینت ظاهری

امروزه مصادیقی به عنوان زینت در عرف کاربرد پیدا کرده است که شاید در گذشته مطرح نبود و یا در برخی اقوام و به گونه‌های دیگر استفاده می‌شد: خال کوبی (تاتو)، آرایش ناخن (کاشت ناخن و مژه)، آرایش با تغییر اندام و جراحی زیبایی، لنزهای رنگی، برنزه کردن پوست، صاف کردن پوست با لیزر، استفاده از مواد شیمیایی برای زیبایی صورت، وجود تدلیس در انواع جراحی‌های زیبایی.

### ۲.۴ زینت باطنی

**الف) عفت و حیا در کردار و رفتار:** قرآن کریم نمونه‌ای از حیای شایسته را در ضمن ماجرای دختران شعیب علیه السلام بیان می‌کند: «فَجَاءَتْهُ إِحْدَاهُمَا تَمْشِي عَلَى اسْتِحْيَاءٍ قَالَتْ إِنَّ أَبِي يَدْعُوكَ لِيَجْزِيَكَ أَجْرَ مَا سَقَيْتَ لَنَا فَلَمَّا جَاءَهُ وَقَصَّ عَلَيْهِ الْقَصَصَ قَالَ لَا تَخَفْ نَجَوْتَ مِنَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ»<sup>۵</sup>.

چیزی که در آیه مورد توجه است این است که آن دو خواهر چنان از روبرو شدن با اجنبی پرهیز می‌کردند که حتی گوسفندان‌شان را هم دور نگه می‌داشتند تا زمینه‌ی برخورد آنان را با نامحرمان ایجاد نکند. این

<sup>۲</sup> کاظم معتمد نژاد، وسائل ارتباطات جمعی، تهران، دانشکده علوم ارتباطات، ۱۳۷۴، ص ۱۴.

<sup>۳</sup> امین الاسلام طبرسی، تفسیر مجمع البیان، مترجم: علیرضا کرمی، همان، ذیل آیه ۳۱ سوره نور.

<sup>۴</sup> مظفر حاجیان حسین آبادی، اصول تربیت، اصفهان، همای رحمت، ۱۳۸۲، ص ۵۲.

<sup>۵</sup> سوره مبارکه قصص ۲۵.

شدت مراقبت حیا و عفت می‌باشد. عفاف زیر مجموعه حیاست. که هر دو صفتی بازدارنده از گناه برای انسان‌ها می‌باشند. پیامبر(ص) فرمودند: «اسلام برهنه است؛ لباس اسلام حیا و زینتش عفاف است»<sup>۶</sup>.

**ب) عفت در کلام و گفتار:** قرآن کریم در این باره می‌فرماید: «يَا نِسَاءَ النَّبِيِّ لَسْتُنَّ كَأَحَدٍ مِنَ النِّسَاءِ إِنَّ اتَّقِيْنَ فَلَآ تَخْضَعْنَ بِالْقَوْلِ فَيَطْمَعَ الَّذِي فِي قَلْبِهِ مَرَضٌ وَقُلْنَ قَوْلًا مَعْرُوفًا»<sup>۷</sup>.

آیه «قولا معروفوا» را که شرع و عرف اسلامی آن را می‌پسندد به صورت معمولی و مستقیم سخن گفتن را به دور از کرشمه و ادا بیان می‌کند. پیامبر(ص) فرمودند: «از زیباترین زیبایی‌ها، موی زیبا و نغمه و صوت زیبا است»<sup>۸</sup>.

## ۵ تهدیدات فضای مجازی و رسانه

**کاهش تعاملات خانوادگی.** گسترش فضای مجازی در حوزه رابطه و تعاملات خانوادگی و حتی ارتباط والدین با فرزندان نیز تغییراتی به وجود آورده است که از جمله آن به کاهش نقش خانواده به عنوان مرجع، کاهش ارتباط والدین با فرزند، کاهش ارتباط همسران با همدیگر و غیره.

**شایعه‌پراکنی و افشای اسرار.** شایعات دارای انواع و اقسامی است که برخی از آن‌ها جرم بوده و حتی تکرار آن با تحقق شرایط چون اجرای حدود، موجب اجرای حد قتل می‌شود. یکی از سنگین‌ترین جرائم رسانه‌ای را باید مهملات خبری دانست<sup>۹</sup>.

**ایجاد رعب و وحشت و ترور شخصیت.** در واقع ترور شخصیت در فضای مجازی عامل نیرومندی برای انزوای زنانی است که تمایل به حضور فعالانه در جامعه دارند.

**ترویج روحیه تجمل‌گرایی.** گسترش فضای مجازی و ارتباط کاربران، موجب گرایش زنان به سمت آرایش‌های ظاهری، استفاده از لوازم آرایش لوکس، جراحی‌های زیبایی و خرید لباس‌های فاخر و ... شده است.

**تحت فشار قرار گرفتن دین و اعتقادات مذهبی.** رسانه‌ها، سبک زندگی اسلامی را تحت فشار سکولاریزم و نسبی‌گرایی قرار می‌دهند، که این پیامدها، اصول و ارزش‌های مطلق دینی را در شکل‌دهی سبک زندگی مطلوب تهدید می‌کنند<sup>۱۰</sup>.

<sup>۶</sup> محمد بن حسن عاملی، وسائل الشیعه، همان، ج ۱۵، ص ۴۰۵.

<sup>۷</sup> سوره احزاب ۳۲.

<sup>۸</sup> محمد بن یعقوب کلینی، الکافی، ج ۸، همان، ص ۸۲۰ ح ۸.

<sup>۹</sup> علی اکبر دهخدا، لغت نامه دهخدا، همان، ج ۹، ص ۱۲۴۳۵.

<sup>۱۰</sup> فرامرز رفیع پور، وسایل ارتباط جمعی و تغییر ارزش‌های اجتماعی، تهران، کتاب فرا، ۱۳۷۸، ص ۵۶.

**هجوم ارزش‌های فرهنگ غرب.** با هجوم فرهنگ غرب با هدف مسخ فرهنگ‌های محلی و درواقع بی‌هویتی فرهنگی کشورهای اسلامی روز به روز دست‌خوش فرایند جهانی‌شدن قرار می‌گیرد.<sup>۱۱</sup> در چنین وضعیتی، فرد در مقابل واقعیت‌های دینی و فرهنگی خود دچار سرگردانی می‌شود و قادر به شکل‌دهی سبک زندگی خود بر اساس آموزه‌های اسلامی نیست.

**ایجاد الگوی رفتاری.** فرهنگ فعلی حاکم بر انواع ابزارهای ارتباطی به‌ویژه اینترنت و ماهواره، «هویت‌زا» است، نه «هویت‌ساز»؛ چرا که «ارزش‌های زندگی» که دین مطرح می‌کند، بر آن حاکم نیست و «هویت انسانی» قربانی «هویت ماشینی» می‌شود.<sup>۱۲</sup> در اینجا، فرد دچار غفلت شده و سبک زندگی غیراسلامی را برمی‌گزیند.

## ۶ ادله فقهی حدود زینت بانوان

### ۱.۶ قرآن

در قرآن کریم درباره جواز اظهار آرایش بانوان در مقابل محارم چنین استدلال آمده است: «وَقُلْ لِلْمُؤْمِنَاتِ يَغْضُضْنَ مِنْ أَبْصَارِهِنَّ وَ يَحْفَظْنَ فُرُوجَهُنَّ وَ لَا يَبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَلْيَضْرِبْنَ بِخُمُرِهِنَّ عَلَى جُيُوبِهِنَّ وَ لَا يَبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا لِبُعُولَتِهِنَّ أَوْ آبَائِهِنَّ أَوْ أَبْنَائِهِنَّ أَوْ إِخْوَانِهِنَّ أَوْ بَنِي إِخْوَانِهِنَّ أَوْ بَنِي أَخَوَاتِهِنَّ أَوْ نِسَائِهِنَّ أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُنَّ أَوْ التَّابِعِينَ غَيْرِ أُولَى الْإِرْبَةِ مِنَ الرِّجَالِ أَوِ الطِّفْلِ الَّذِينَ لَمْ يَظْهَرُوا عَلَى عَوْرَاتِ النِّسَاءِ»<sup>۱۳</sup>.

و زنان مؤمن را بگو تا چشم‌های خود را بپوشانند و فروج و اندام‌شان را از عمل زشت محفوظ دارند و زینت و آرایش خود را به جز آن‌چه قهراً ظاهر می‌شود بر بیگانه آشکار نسازند، و باید سینه و بردوش خود را با مقنعه بپوشانند و زینت و جمال خود را آشکار نسازند جز برای شوهران خود یا پدران یا پدران شوهر یا پسران خود یا پسران شوهر یا برادران خود یا پسران برادران و پسران خواهران خود یا زنان یا کنیزان ملکی خویش یا مردان اتباع خانواده که رغبت به زنان ندارند یا اطفالی که هنوز بر عورت و محارم زنان آگاه نیستند و از غیر این اشخاص مذکور، احتجاب و احتراز کنند.

**تقریر استدلال:** خداوند متعال در آیه دو بار آشکارکردن زینت را نهی فرموده و در این دو مورد از حکم نهی، استثنائاتی وارد شده است. حرمت آشکارکردن زینت و آرایش در مقابل مردان به استثنای گروه‌های دوازده‌گانه‌ای که در آیه ذکر شده است. بنابراین، آشکارساختن زینت در برابر محارم بر زن جایز است، چون در این موارد پنهان کردن آرایش و زینت برای زن، بسیار دشوار خواهد بود؛ چنان‌که گاهی آشکارکردن قسمتی از

<sup>۱۱</sup> مرضیه عالی، تبیین فرصت‌ها و چالش‌های جهانی‌شدن؛ پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۸۲ ص ۴۴.

<sup>۱۲</sup> محمد رضا رضایی، بررسی نسبت جهانی‌شدن با تربیت دینی؛ پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۸۵ ص ۵۱.

<sup>۱۳</sup> سوره نور ۳۱.

اعضای بدن مانند صورت و دست ها تا میچ برای رفع نیازها و انجام وظایف فردی و اجتماعی برای وی ضروری است.

## ۲.۶ روایات

امام صادق علیه السلام روایتی که زراره آن را نقل کرده می‌فرماید: «الا ما ظهر قال الزینة لظاهره الکحل والخاتم»<sup>۱۴</sup>. از امام سوال شد که مقصود از زینت آشکار که پوشیدنش برای زن واجب نیست، چیست؟ فرمود: زینت آشکار، عبارت است از سورمه و انگشتر.

## ۳.۶ نظر فقها

ابوالقاسم موسوی الخویی در موسوعه در بحث آرایش زنان در حال احرام، اشاره به اظهار آرایش و زینت به محارم فرموده‌اند: «فیجوز لها إظهار الزينة للمحارم ألوخصوص الزوج، إذ لا مانع فی نفسه من إظهار الزينة للزوج و المحارم»<sup>۱۵</sup>. برای زن جائز است که زینت خود را برای هم محارم ظاهر کند یا به خصوص برای شوهر چرا که فی نفسه اظهار و زینت برای محارم و شوهر مانعی ندارد. بنابراین، اظهار آرایش و زینت زن در برابر محارم جائز است.

آیات عظام مکارم و نوری: پوشاندن زیورآلات پنهانی (مانند دست‌بند، انگو و گردن‌بند) از دید نامحرم واجب است ولی پوشاندن حلقه از دواج و انگشتر واجب نیست.

نظر مقام معظم رهبری در این خصوص این‌گونه است که هر آن‌چه عرفاً زینت محسوب می‌شود باید از نگاه نامحرم پوشانیده شود. استفاده زنان از زیورآلات و زینت و آرایش نمودن خود، اشکال ندارد، لکن باید از نامحرم پوشانده شود. زینت و زیور زنان مثل حلقه نامزدی یا آرایش معمولی ابروها، در صورتی که عرفاً زینت محسوب شود باید از نگاه نامحرم پوشانیده شود.

## ۴.۶ قواعد فقهی

### ۱.۴.۶ قاعده وجوب دفع ضرر محتمل

برای مقابله با تهدیدات فضای مجازی در مجالس بانوان می‌توان به قاعده عقلی دفع ضرر محتمل استناد نمود: حکم به عقل واجب است، پس عمل به ظن نیز واجب است. مفهوم اولیه این قاعده آن است که اگر در جایی ضرر یقینی وجود نداشته باشد و تنها احتمال ضرر باشد، باز هم باید از آن جلوگیری کرد. در علم اصول نیز برای حجیت مطلق ظن به این قاعده استناد می‌شود<sup>۱۶</sup>. حرمت آشکارسازی زینت بانوان که فضای مجازی منجر به تهدید بانوان می‌شود را از جمله مسائلی دانست که در مقابل نامحرمان دارند.

<sup>۱۴</sup> محمد بن حسن حرعاملی، وسائل الشیعه، همان، ج ۳، ص ۲۵.

<sup>۱۵</sup> ابوالقاسم موسوی خویی، موسوعة الإمام الخوئی، چاپ اول، ج ۲۸، قم، مؤسسة إحياء آثار الإمام الخوئی (ره)، ۱۴۱۸ هـ، ص ۴۵۵.

<sup>۱۶</sup> مجتبی ملکی اصفهانی، فرهنگ اصطلاحات اصول، ج ۲، قم، عالمه، ۱۳۷۹، ص ۶۲.

## ۲.۴.۶ قاعده حرمت افساد فی الارض

پیشرفت سریع تکنولوژی اینترنت در سرتاسر دنیا فرصت‌های جدید و هوشمندانه‌ای را برای قانون‌شکنی فراهم نموده و امکان ارتکاب جرایم سنتی و قدیمی را به روش‌های مدرن میسر کرده است. در بحث آشکارسازی زینت بانوان در مجالس با تهدید فضای مجازی و رسانه‌ای که اگر اظهار و آشکارسازی زینت که در اصل مباح و جایز بوده دارای مفسده شدید (تهدیدات فضای مجازی) شود، ملاک حرمت در آن موجود می‌شود.

## ۳.۴.۶ قاعده لاضرر

یکی از قواعد معروف فقهی که در مباحث مختلف فقه و حقوق آثار فراوانی دارد، قاعده «لاضرر» می‌باشد، آشکارسازی زینت‌های بانوان در مجالس با تهدیدات فضای مجازی عنوان مسأله حرمت اضرار به نفس است.

## ۷ نتیجه‌گیری

آیات وارد شده در قرآن کریم خصوصاً آیه ۳۱ سوره مبارکه نور در بررسی احکام فقهی آشکارسازی زینت‌ها که اصل اولی اظهار زینت و جواز در مقابل محرمان زن و هم‌جنس‌ها می‌باشد. در ابتدا مفاهیمی چون فقه، زینت، فضای مجازی و رسانه بیان شد. اقسام زینت‌های ظاهری و باطنی و همچنین تهدیدات فضای مجازی و رسانه، من جمله پخش تصاویر بانوان در مجالس و ترویج روحیه تجمل‌گرایی و ... بیان شد.

حکم اولیه در برابر محارم، حلیت و جواز است اما این حکم حلال در معرض عناوین ثانوی که مفسده داشته باشد، با توجه به قواعد فقهی بیان شده مانند قاعده لاضرر و ... که مفسده در آشکارسازی زینت بانوان همان تهدیدات فضای مجازی می‌باشد که احتمال پخش تصاویر و سوء استفاده و شایعه پراکنی وجود دارد، موجب تغییر آن حکم می‌گردد.

با توجه به اهمیت موضوع پیشنهاد می‌گردد، پایان‌نامه‌ای با موضوع بررسی تهدیدات فضای مجازی در ابعاد اجتماعی و فرهنگی و ارائه راهکارهای اسلامی در مواجهه با تهدیدات فضای مجازی بررسی گردد. همچنین، با توجه به عدم آگاهی تهدیدات فضای مجازی و جرم بودن بسیاری از موارد پخش تصاویر مجالس، شایان ذکر است که درباره نحوه آگاهی بخشی و استفاده مناسب از فضای مجازی و فرهنگ‌سازی به بانوان، با استفاده از آیات و روایات، نکات لازم ارائه گردد.

## مراجع

- [۱] قرآن کریم.
- [۲] ابن ابی جمهور، أقطاب الفقهیه علی مذهب الإمامیه، چاپ اول، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، ۱۴۱۰ ه.ق.
- [۳] حاجیان حسین آبادی، مظفر، اصول تربیت، اصفهان، همای رحمت، ۱۳۸۲.
- [۴] دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، ج ۲، ۲۵، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۷.

- [۵] رفیع پور، فرامرز، وسایل ارتباط جمعی و تغییر ارزش های اجتماعی، تهران، کتاب فرا، ۱۳۷۸.
- [۶] طبرسی، فضل بن حسن، تفسیر مجمع البیان، مترجم: علیرضا کرمی، ج ۱۸، انتشارات آستان قدس، ۱۳۹۰.
- [۷] عاملی، محمد بن حر، وسائل الشیعه، ج ۱۲، قم، آل البیت، باب ۴۹، از تروک احرام.
- [۸] فراهیدی، خلیل، العین، چاپ دوم، ج ۷، قم، هجرت، ۱۴۱۰ ه.ق.
- [۹] کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، ج ۵، چاپ چهارم، تهران، دارالکتب اسلامی، ۱۴۰۷ ه.ق.
- [۱۰] مطهری، مرتضی، مجموعه آثار شهید مطهری، مساله حجاب، تهران، صدرا، ج ۱۹، ۱۳۸۰.
- [۱۱] معتمد نژاد، کاظم، وسائل ارتباطات جمعی، تهران، دانشکده علوم ارتباطات، ۱۳۷۴.
- [۱۲] ملکی اصفهانی، مجتبی، فرهنگ اصطلاحات اصول، ج ۲، قم، عالمه، ۱۳۷۹.
- [۱۳] نراقی، احمد، معراج السعاده، ج ۲، قم، موسسه در راه حق، ۱۳۷۰.
- [۱۴] رضایی، محمد رضا، بررسی نسبت جهانی شدن با تربیت دینی؛ پایان نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۸۵.
- [۱۵] عالی، مرضیه، تبیین فرصت ها و چالش های جهانی شدن؛ پایان نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۸۲.